

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСНУВАННЯ ДРУЖИН РУСІВ ТА ВАРАНГІВ У ВІЗАНТІЇ X–XI ст.

О. М. Луговий

За традиціями ще Римської імперії влада Візантії часто запрошувала до лав своїх захисників федератів, союзників, етників. Особливо актуальним це стало із занепадом фемного, рекрутованого війська. І саме тоді значним попитом почали користуватися воїни, які походили зі Східної та Північної Європи. Маємо на увазі росів (Ρῥῆμας), як, вочевидь, називали тих і інших при перших зустрічах у X – початку XI століття, та варангів (Βάρανγοι), як почали називати переважно скандинавів з 1030-х рр., відокремлюючи їх від росів, проте ніколи повністю.

Їх згадують усі, хто відновлює події військової історії Візантії чи перипетії скандинавського проникнення у різні країни континенту. Роблять це, починаючи із дещо романтичних описів А. Рамбо¹ та Г. Шльомберже², та з першого повного наукового огляду діяльності цих найманців, зробленого В. Василевським³. Проте за мальовничими зображеннями їхніх перемог часто губляться більш повсякденні речі – питання власне формування військових підрозділів, забезпечення усім необхідним, питання мотивів, які підштовхнули авантюристів із різних країв шукати слави, а, можливо, загибелі у далекій південній країні.

Не викликає сумнівів вагомість ролі, яку відігравали варяги в руському війську XI ст., навіть якщо не торкатися набагато більш суперечливих питань діяльності чи навіть існування варягів тут в IX–X ст. При цьому маємо лиш один детальний опис процедури найма варязької дружини на Русі. Адже літописи знають тільки «фряд» із Рюриком, тоді як саги згадують про багато наймів, проте поверхово. Умови договору вміщені у «Прядь Еймунда» з «Книги про Олава Святого» («Книга з Плаского острова» (Flateyjarbók) – рукопис GkS 1005 1387–1394 рр.), що повністю присвячена перебуванню на Русі норвежця Еймунда Хрингссона у період боротьби князя Ярослава Володимировича зі своїм братом Святополком. За гіпотезою Фіннура Йонссона, історію Еймунда (принаймні її першу частину) переписав його супутник ісландський скальд Бйорн Гітделакаппі⁴, тож ці дані є достатньо вірогідними. До того ж скандинавський опис боротьби між синами Володимира цілком відповідає відомим руським реаліям, та ще й доповнює їх.

Найм супроводжувався певним договором, який включав обов'язки норманів та платню за їх послуги. Обов'язки позначені традиційними в усіх текстах формулами: athyllask – служити, ganga б тбла – піти на службу, getask varnarmenn hnkis – стати захисником держави. Такий договір переукладався кожного року, що пов'язано із можливостями навігації на Балтиці виключно у період літа. Варягам надавалося помешкання (steinhúll), харчі, одяг та спорядження. Варяги приймали грошову платню, яка вимірювалася тут в унціях срібла ейрірах (1/8 марки, S північної гривні, 27 г. срібла). Прості дружинники (lipsmenn) отримували по ейріру на рік, а стернові (skipstjutmenn) до цього ще пів-ейріри. Був можливий і компромісний варіант – платня хутром, традиційним грошовим еквівалентом на Сході Європи⁵.

Як же аналогічний процес відбувався у Візантії? Візантійські джерела повідомляють виключно про цільні військові формування, які брали участь у тій чи іншій війні чи

заворуженні. Проте такі офіційні джерела вірогідно і не могли повідомляти про доплив поодиноких найманців до існуючих підрозділів.

Останній сценарій оброблений до стану літературно-епічного шаблону в скандинавських сагах. Сага присвячується переважно якомусь одному герою – це індивідуалізуючий твір. І як такий він підкреслює індивідуальний шлях героя. Навіть якщо герой очолює дружину, складається враження, нібито він діє сам-один. Тож і до варангського підрозділу герої саг вступали поодинокі. Таких прикладів багато. Вони були зібрані К. Рафном⁶, проаналізовані В. Василевським⁷ та заново опрацьовані О. Прицаком⁸. Так, до числа верінгів вже у Міклагарді-Константинополі зараховують Болле Боллесона, «першого нормана серед варангів» (Laxdaela-Saga bsamt Bolla южtti Bollasonar. 73. kafli – Utanfep юеірта бжпра⁹), Геста Торгаллсона та Торстейна Стірсона (Сага про Віга-Стіра), Торбйорна Аунгула (Гачка) та Торстейна Дромунда (Греттірова Сага, LXXXV-LXXXVI¹⁰).

Питання достовірності таких повідомлень залишається відкритим, проте більш ніж вірогідно, що варангські підрозділи постійно поповнювалися за рахунок перманентної імміграції до країни. Адже втрати у боях були великими, в той час як чисельність підрозділу в ідеалі мала залишатися стабільною.

Та повернімося до фактів. Часто офіційним засобом формування нових контингентів варангських дружин ставали дипломатичні зносини із їх батьківщинами. У нашій історії найвідоміший приклад цього – надання князем Володимиром допомоги візантійському імператору у вигляді 6000 варягів (які так і залишились на візантійській службі: Georgii Cedreni. II, 444: «Імператор ... ночью на приготовленные корабли посадил росов (ибо от них пришла помощь, за что сестру свою Анну за их князя Владимира отдал в жены)» (пер. автора)¹¹; Яхъя Антиохийский. 4, 23-24¹²), що відбулося в одному ряду із такими подіями як хрещення Русі та шлюб Володимира і царівни Анни. Достеменно відомо, що вказаний підрозділ все ще діяв у Малій Азії та на східному кордоні 1000 року: «Их было шесть тысяч человек пеших, вооруженных копьями и щитами, которых просил царь Василий у царя рузов в то время как он выдал сестру свою замуж за последнего. В это же самое время рузы уверовали в Христа» (Степанос Таронский)¹³.

Це був прецедент. Ніколи раніше у ромейське військо не приймали таку значну кількість варварів так, щоб це мало успіх. Не дивлячись на успішні дії росів у складі візантійської армії у війні з Вардою Фокою, в Болгарії та Італії, візантійський уряд ще довго не відходив від старої політики обмеження чисельності іноземних підрозділів. Десь між смертю князя Володимира (1015) та імператора Василя II (1025) до Константинополя прибули одночасно 800 кандидатів на вступ до ромейської армії – велика дружина на чолі із родичем Володимира, якого Іоан Скілиця називає Хрізохір, або Золота рука. Враховуючи агресивну поведінку новоприбулих та їхню велику кількість, уряд відмовився прийняти їх до армії, і це спричинило типовий грабіжницький похід, який завершився повним розгромом невдалих варангів аж на Лемносі (Georgii Cedreni. II, 478–479)¹⁴.

Не варто звинувачувати ромейів у консерватизмі та відсталості. Річ у тім, що в візантійській армії були все ще сильними розумні та логічні настанови, викладені у VIII книзі «Стратегікона Маврикія» (VI–VII ст.): союзники мають бути нечисельні, їхні підрозділи варто тримати розпорощеними, відокремленими від ромейського війська, та не посвячувати їх у стратегічні питання¹⁵.

Безперечно, «Стратегікон» – трактат, а не обов'язковий для виконання закон. Проте ігнорування цієї «техніки безпеки» призводило в історії до трагічних наслідків. Так, наприкінці VII століття сформована Юстиніаном II 30-тисячна (!) слов'янська армія Не-

була на третій рік свого Існування перейшла на бік арабів і допомогла їм одержати ряд важливих перемог над Юстиніаном.

Знаємо про ще один невдалий досвід. Коли василевс Микифор Фока відправив до росів-тавроскіфів Сфендослава патрікія Калокіра, йому було доручено не більше, як «розподілити між ними отримане золото, кількістю біля п'ятнадцяти кентенаріїв, та привести їх в Місію із тим, щоб вони захопили цю країну (для Візантії – О. Л.)» (Лев Диякон. IV, 6)¹⁶. Дуже схоже на найм вояків на території іншої країни. Дії Калокіра цілком укладаються у норми 15-ї статті договору 944 р. стосовно звернення ромейських імператорів до великого князя задля отримання воїв. На жаль ми не знаємо про яку кількість йшла мова (виходячи з наведених нижче розрахунків, Калокір міг найняти біля 10 тисяч росів, якщо б усі гроші пішли на найм), та певен, що це мало залежати від дипломатичного хисту. Але він перевиконав своє завдання. Завдяки Леву Диякону відомо, що попередній план василевса провалився, і найбільше у цьому завинив Калокір, який «зав'язав дружбу із катархонтом таврів, спокусив його дарунками та причарував улесливими розмовами» (Лев Диякон. V, 1.)¹⁷. Навряд чи візантійський автор знав, що відбувалося під час переговорів, та можна припустити, що замість найняти бійців, Калокір намагався найняти разом і військо, і його командувача, який аж ніяк не волів бути звичайним найманцем.

Відношення до союзників чи найманців змінилося протягом XI століття. Фемне стратіотське військо, яке забезпечувало само себе усім необхідним, занепадає, і часто-густо йому на зміну приходять різноетнічна армія, яка тепер складає чи не найсильнішу частину збройних сил Імперії. Союзники тепер не просто найманці, яких запрошують для участі в окремих кампаніях. Вони затребувані як регулярне професійне військо, вояки якого стають членами візантійського суспільства на довгий час, якщо не на все життя.

На початку 1030-х рр. до візантійської армії прийнятий досить великий загін під головуванням Харальда Сигурдарсона (Haralds Saga Sigurparsonar. 2)¹⁸. Достовірність повідомлень саг про нього можливо й не бездоганна, проте відомості, які передає візантійський полководець Кекавмен, такі, що їм можна довіряти, адже Кекавмен особисто знав «Аральтиса (?Αράλτις), сина василевса Варангії». За його словами, Харальд привів із собою 500 відважних воїнів (Советы и рассказы Кекавмена. V, 81)¹⁹. Проте нам не відомо, чи були вони із ним аж від битви біля Стікластадіра (як вважає Г. Г. Літаврін²⁰), чи зібралися навколо нього під час перебування на Русі, що більш імовірно. Харальд залишався в Греції до 1043 р.

Після дій Калокіра маємо ще один та, здається, останній опис візантійського посольства задля найму у період, що нас цікавить. Сага про Сверріра, записана ще за життя свого головного героя, розповідає про хрисовули, що їх восени 1195 року розіслав конунг греків Кір'ялакск скандинавським конунгам з проханням про військову допомогу. Зокрема Кнуту Датському хрисовул приніс Петр Злий, Сверріру Норвезькому – Хрейдар з Віку. Кір'ялакск пропонував надати по одній тисячі воїнів (Сага о Сверрире, 127)²¹. Акція в Норвегії також виявилася безрезультатною; ополчення, зібране Хрейдаром, залишилося в Норвегії і приєдналося до руху пососників проти Сверріра. Крім того ми не знаємо, хто криється під іменем Кір'ялакса – діючий імператор Олексій III Ангел, чи його племінник вигнанець Олексій, дипломатичні маневри якого завершилися IV Хрестовим походом. Учасники цього походу відзначають серед захисників Константинополю велику кількість данів та англійців чи не нарівні із греками (Робер де Клари. LXXIV, LXXX; Жоффруа де Виллардуэн. 171, 185)²². Вірогідно, що завдяки візантійцю Петру контингент данів дійсно істотно збільшився незадовго до кінця XII ст.

Щодо фінансового інтересу, то за повідомленням Ібн Хордадбега (Книга путей і стран. 56а)²³ візантійський солдат отримував річну платню 12–18 золотих дінарів (тобто номізм). Це була тільки частина утримання солдата, оскільки він також отримував харчування, одяг та інше. Всі додаткові видачі різко збільшувалися під час війни. Та арабський географ вказує також на те, що ця платня виплачувалася раз на три, або навіть на шість років. На стратіотську платню в 18 номізм вказує також одна з новел імператора Костянтина Багрянородного²⁴. Платня офіцера, за Ліутпрандом, становила в середині X сторіччя один літр золота в рік. Принаймні в першій половині XI сторіччя ситуація залишалася незмінною²⁵.

Відомо, що один візантійський літр складав 72 номізми (на цей час кожна – 4,4 г золота 22–23 каратів²⁶). Різне знецінення монети відбувається тільки за часів Костянтина Мономаха, за правління якого золоті номізми з 21,5 каратів (90 % золота) втрачають до 17,5 каратів (72 % золота).

Що стосується безпосередньо сплати воїнам, що прибули з Русі, то маємо цифру, повідомлену імператором Костянтином Порфирогенетом в трактаті «Про церемонії». Він оповідає про морську експедицію 911 року проти арабів на Криті. Екіпажі імперського флоту отримали 5 номізм на людину (всього 12 502 чоловіки разом з архонтами) за що виправу. Окрім того в кампанії взяли участь 700 руських найманців, яким сплатили на всіх 1 кентенарій золота, тобто 100 літрів (De ceremoniis... II, 45)²⁷. Це складає приблизно 10 номізм кожному за одну, щоправда невдалу, експедицію. Точні підрахунки в даному випадку неможливі, оскільки сумнівно, щоб всі отримали рівну суму. Тим не менш різниця із платнею рядовим воїнам відчутна. Зазначимо, що 10 номізм це ціна раба молодше 10 років²⁸, чи 10 модіїв (біля 1 га) хорошої землі²⁹, чи 5 760 великих хлібин³⁰. Втім, в купівлі харчів у найманців зазвичай не було потреби.

949 р. Костянтин та Роман Порфирогенети зняли одну експедицію на Крит, підготовка до якої більш детально змальована в трактаті. В ній у складі імперського флоту приймали участь 584 роси на семи келандіях-усіях (на додачу до них ще 42 якихось *πλοία* для прислугування у лагері), 368 тулмаців (долматинців чи печенігів?) та 700 полонених (вєслярів?). Усі разом вони отримали 116 літрів та 17 номізм (De ceremoniis... II, 45)³¹. Інформація про сплату менш конкретна, проте надана інша інформація, з якої можна зробити висновок, що Імперія брала на себе переозброєння та переоснащення цього підрозділу. На руських карабях та монерах полонених були замінені вітрила (по 30 ліктів кожне для русів), рійки, намети (*διφνερίων*) на 62 номізми, 485 весел (5 номізм), були перекладені палуби та проведені малярські (чи точніше конопатні) роботи (11 та 33 номізми). Фактично, ці судна були зібрані заново. Крім того, вказується на закупівлю вугілля (30 номізм), військової техніки (манганів на усі судна – 9 номізм та 6 міліарісіїв), 500 трибол (металевих шарів із шипами, які візантійці використовували при обороні табору проти арабської кінноти; на це пішло більше 260 номізм), а також, як не дивно, 4000 мечів (*ξίφαιρίων*; завелика цифра для роського загону. Маємо або плутанину, або зброю, розраховану на більший підрозділ чи весь імперський флот), 500 сокир та 200 пелекіїв (дволезих сокир?) за 50 номізм.

Чи вказує це на повне переозброєння росів на візантійській службі вже у X столітті? Адже і дружинники Хризохіра повстали саме через те, що від них вимагали складення їхньої власної зброї. Та й в «Стратегіконі Маврикія» (VIII, 1, 31) йде мова про надання союзникам зброї тільки за умови повної їх лояльності, немов у них немає своєї. Чи вказує це на візантійське походження славетних дволезих сокир? Адже відомо, що далеко не одні скандинави широко використовували сокиру. Були ще алани, вірмени, ряд

інших народів Малої Азії, серед іншого вірмени Тавра якраз таки користувалися дволезими сокирами³². А от у скандинавів вони не відомі. Чи все ж таки це повідомлення є доказом певних фінансових махінацій протоспафарія Іоакима, архонта спорядження, який отримав на все 24 літри золота і відписав певну суму на озброєння озброєної до зубів дружини? Важко тепер відповісти. Зрозуміло одне, існувала практика повного забезпечення союзників-найманців усім необхідним на додаток до встановленої платні та кожнотомісячного сітіресія (харч та одяг)³³.

Ясно, що за одну кампанію, влаштовану Імперією, у X ст. руські найманці отримували суму у двадцять разів більшу, ніж могли собі дозволити сплачувати варягам руські князі в XI ст. 44 г імперського золота проти 27 г руського срібла при співвідношенні золота до срібла у середньовічній Європі як 12 до 1³⁴. Немає вагомих причин вважати, що в XI ст. ситуація кардинально змінилася: згідно висновків французької дослідниці Е. Антоніадіс-Бібіку, у X–XI століттях платня візантійським чиновникам, руга, залишалася сталою, як і ціни³⁵. Тільки тепер, як свідчить ряд імперських хрисовулів, руські та варангські вояки ставали на постій в містах і селах імперських провінцій³⁶ (не кажучи про варангську гвардію, яка повсякчас перебувала при дворі).

Додамо можливість отримати трофеї від власних вдалих військових дій. Відомий випадок, коли імператор Василь II після перемоги Давіда Аріаніта та Костянтина Діогена над болгарами на рівнинах Пелагонії (1016 рік) усю здобич розділив на три частини, одну з котрих взяв собі, одну віддав ромейському війську, а ще одну – *τοῖς σιτταχοῦσι παρ᾽εσχηκός Ρῆμς*, роському підрозділові (Georgii Cedreni. II, 465)³⁷.

Крім того, успішна служба в імперському війську забезпечувала кар'єрний зріст, хоч як це не подобалося природним ромеям. Наведемо ностальгічні спогади Кекавмена про давні часи, коли такого не могло бути: «Ни Роман Аргиропул, ни другой кто из блаженных василевсов не возвышали франка или варяга в достоинство патрикия, не давали приказа возвести кого-нибудь из иноплеменников в ипаты или стратофилаки. В лучшем случае иногда кто-нибудь из них становился спафарием. Все они служили за хлеб и одежду» (Советы и рассказы Кекавмена. V, 81; переклад Г. Літавіріна). Останню ремарку можна віднести до риторичних вправ Кекавмена. Так, Харальд після повернення із сіцилійського походу отримав посаду манглавіта, тобто був включений до палацевої варті, а після придушення повстання Деляна в Болгарії отримав чин спафарокандидата (Советы и рассказы Кекавмена. V, 81) із річним окладом 36 номізм. Та маємо підстави вважати, що більшість його товаришів отримували місця в палацевій варті за гроші, як, наприклад, це робили хозари та фаргани, середньоазійські найманці. Вони платили за свою посаду у Третій Етерії варті 7 літрів золота та можливо хабара канцелярії, щоб потім кожного року отримувати не надто велику платню у 12 номізм (De ceremoniis... II, 49). Але ж це було, як зазначають А. Андреадіс та П. Лемерль, довічне розміщення капіталу³⁸.

Якщо на Русі договір про найм робився, за нашими відомостями, на один рік, то у Візантії такий договір, по бажанню сторін, міг залишатися в силі до 29 років, про що вказано у 13-й статті Еклоги³⁹, діючого з VIII століття імперського законодавства. Щоправда, мова в ній йдеться про найм нерухомості, проте за відсутністю норм найму робітників та воїнів з юридичної точки зору мала вступати в силу найближча норма законодавства.

Певною мірою довготривалість служби у Візантії підтверджують скандинавські збірки законів XII ст. З точки зору норвезького GulafOingslug, мандрівка до Грікланду була настільки небезпечною, що майно такого мандрівника одразу переходило до спадкоємця (в усіх інших випадках впродовж трьох років майно зберігав управитель)⁴⁰. Більш звиклі до виїздів в Грецію шведи берегли майно мандрівника без строку до його

повернення, і ніхто не міг їм заволодіти до повної впевненості у неперверненні. Тоді в спадок вступав той, хто був спадкоємцем на момент від'їзду (в усіх інших випадках спадкоємець отримував майно вже через рік)⁴¹.

За таких обставин потік бажаючих потрапити на імперську службу маргіналів мав би бути безперервним. Це повинно було змушувати імператорів обмежувати притік кандидатів (приклади цього ми бачили). Зі свого боку руські князі також запобігали дезертирству зі своїх дружин. І така рівновага повинна була зберігатися аж з договору 912 р., відома стаття якого («своею волею да будут») мабуть була викликана першими конфліктами з цього приводу, пов'язаними із першим же фактом участі руських найманців у військовій виправі ромеїв 911 р. Посольства Калокіра та Хрейдара дають приклад того, як здійснювався найм на міждержавному рівні; ініціатором цього виступала Візантія. До того ж ці дії були настільки звичними, що до джерел потрапили лиш невдалі спроби найняти сіверян.

Зрозуміло також, що вояки зі Скандинавії та слов'янських племен Східної Європи, які пройшли вишкіл у боях зі степняками та іншими сусідами, потрапивши до еліти, якій пощастило «дробити золото у Грікаланді», вже не надто прагнули повернутися на батьківщину. При поверненні ж вони легко відновлювали свій соціальний стан, а то й підвищували його.

¹ *Rambaud A. L'empire Grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénite.* – P., 1870.

² *Schlumberger G. Un empereur Byzantin au X siècle Nicéphore Phocas.* – Paris, 1896.

³ *Васильевскій В.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков // ЖМНП. – 1874. – № 11 – С. 105-144; 1875. – № 2 – С. 394-451; 1875. – № 3 – С. 76-152.

⁴ *Прицак О.* Походження Русі. – Т. 2. – К., 2003. – С. 164.

⁵ *Eymundar jóbitr. Skildagi Eymundar vip Jarisleif konung // Flateyjarbyk / Sigurpur Nordal, Vilhbjölmur Bjarnar, Finnþogi Gupmundsson.* – Akranes, 1944. – В. II: «Нйг мер skaltu greipa hverjum lipsmanni vörum eyri veginn silfrs. en skipstjurnarmanni hverjum ofan þ hólfan eyri. ... ювн at vйr skulum taka n юetta fit bjyr ok safala ok юb hluti apra, er hйг eru aurfengir n ypru landi, ok skulu vйr юat meta, en eigi lipsmenn vörir».

⁶ *Antiquités Russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens scandinaves.* T. I-II / Ed. et trans. C. C. Rafn. – Copenhague, 1850.

⁷ *Васильевскій В.* Вказ. тв. // ЖМНП. – 1874. – № 11. – С. 113-115.

⁸ *Прицак О.* Вказ. праця.

⁹ *Laxdæla Saga* – <http://www.snerpa.is/net/isl/laxdal.htm>.

¹⁰ *Saga о Греттире / Пер. с др. – исл. О. А. Смирничкой.* – М., 1976. – С. 136.

¹¹ *Patrologiae Graecae I.* – P. Migne. Tomus CXXII. – 1864. – Col. 176 c.

¹² *Розен В. Р.* Император Василий Болгаробойца: Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. – СПб., 1883.

¹³ *Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, писателя XI столетия / Пер. Н. Эми-на.* – М., 1864. – С. 200.

¹⁴ *Patrologiae Graecae I.* – P. Migne. Tomus CXXII. – Col. 212, b.

¹⁵ *Кучма В. В.* Военная организация Византийской империи. – СПб., 2001. – С. 97.

¹⁶ *Лев Диакон.* История / Пер. с греч. М. М. Копыленко. – М., 1988. – С. 36-37.

¹⁷ *Лев Диакон.* – С. 44.

¹⁸ *Naralds Saga Sigurparsonar.* – <http://www.snerpa.is/net/snorri/nar-sig.htm>.

¹⁹ *Советы и рассказы Кекавмена: Сочинение византийского полководца XI в. / Пер. с гр. Г. Г. Литаврина.* – М., 1972. – С. 283.

²⁰ *Там же.* – С. 591.

²¹ *Saga о Сверрире / Пер. с др.-исл. М. И. Стеблин-Каменского.* – М., 1988.

²² *Робер де Кларк.* Завоевание Константинополя / Пер. М. А. Заборова. – М., 1986; *Жоффруа де Виллар-дуэн.* Завоевание Константинополя / Пер. М. А. Заборова. – М., 1993.

²³ *Ибн Хордадбех*. Книга путей и стран / Пер. с араб. Наиلى Велихановой. – Баку, 1986. – С. 102.

²⁴ *Jus graeco-romanum* III. – Lipsiae, 1857. – Paris, 266; *Литаврин Г. Г.* О юридическом статусе древних ругов в Византии в X столетии // *Византийские очерки*. – М., 1991. – С. 65.

²⁵ *Porre A.* La dernière expédition russe contre Constantinople // *Byzantinoslavica*. – XXXII (2). – 1971. – P. 250-251.

²⁶ *Назаренко А. В.* Происхождение древнерусского денежно-весового счета // *Древнейшие государства Восточной Европы*. – М., 1996. – С. 33.

²⁷ *Patrologiae Graecae. I.* – P. Migne, 1864. – С. 1211-1216.

²⁸ *Antoniadis-Bibicou H.* Problemes d'histoire de Byzance au XI siècle: démographie, salaires et prix // *Byzantinoslavica*. – XXVIII (2). – 1967. – P. 258-259.

²⁹ *Гийу А.* Византийская цивилизация / Пер. с фр. Д. Лоевского. – Екатеринбург, 2005. – С. 269.

³⁰ *Сорочан С. Б.* Понятие «прибыль» и размеры торгово-ремесленных доходов в раннесредневековой Византии // *Античный мир. Византия*. – X., 1997. – С. 303.

³¹ *Patrologiae Graecae. I.* – P. Migne, 1864. – С. 1231-1234.

³² *Николле Д., МакБрайд А.* Армии мусульманского Востока / Пер. с англ. – М., 2003. – С. 38-39, 46-47. Авторы посилаються в своїх твердженнях на єгипетські зображення вірменських найманців та фрески у печерних церквах Кападокії: Токале Гілісе Гуреме та Бахаттін Кілісесі Перістрема.

³³ *Советы и рассказы Кекавмена*. – С. 587.

³⁴ *Назаренко А. В.* Вказ. праця. – С. 58.

³⁵ *Antoniadis-Bibicou H.* Op. cit. – P. 255-261.

³⁶ Напр.: *Акты №№ I (6581 р.), XIII (6596 р.)* // *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum orientis* / Fr. Miklosich et Jos. Myller. Vol. VI. – Vindobonae, 1890. – P. 1-4, 44-49. Мова в них іде про звільнення від постою регулярних частин, що включали також варангів та росів, відповідно помістя Андроніка Дуки біля Мілету та монастиря на о. Патмос.

³⁷ *Patrologiae Graecae I.* – P. Migne. Tomus CXXII. – 1864. – Col. 197-198, b-c.

³⁸ *Див.: Гийу А.* Вказ. праця. – С. 112.

³⁹ *Эклога* / Пер. и комм. Е. Э. Липшиц. – М., 1965. – С. 62; коментар на С. 148-149.

⁴⁰ *GulaFoungslug 47* // *Antiquités Russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens scandinaves*. – T. II. – Copenhagen, 1850. – P. 456.

⁴¹ *Vestgotalag XV, XVI* // *Antiquités Russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens scandinaves*. – T. II. – Copenhagen, 1850. – P. 457.